

İrəvan xalça məktəbinin inkişaf tarixi

• Vidadi MURADOV,
professor

İrəvan şəhəri və onun ətrafında olan mahallar qədim türk-oğuz tayfalarının yaşadığı ərazilər olmuşdur. Bu ərazidə olan saysız-hesabsız yaşayış məskənləri-nekropollar, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, qəbirüstü sərdabələr, eləcə də qəribə formalı daşlar, at, qoç heykəlləri, məbəd, kilsə, məscid, pir və ocaqlar yerli əhalinin tarixindən, dünyagörüşündən, etnik mənsubiyyətindən xəbər verir.

İstər yer-yurd və coğrafi adlar, istərsə də müasir dövrümüzdə qədr gəlib çatmış folklor nümunələri vaxtilə bu ərazidə yaşamış Azərbaycan türklərinin (azərbaycanlıların) keçmişini, zəngin mədəni irsini özündə təcəssüm etdirir. Buranın yerli əhalisi sənətkarlıq, əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuş, təbiətin bəxş etdiyi nemətlərdən səmərəli istifadə etmişdir.

Yerli əhalinin zəngin təxəyyülünün məhsulu olan folklor, mif və əsərlər, nağıllar, poetik nümunələr burada yurd salmış insanların həm də dünyagörüşünün göstəricisidir. Bu bölgədə ənənəvi türk dünyagörüşünü əks etdirən mif və rəvayətlərdən başqa, hər bir coğrafi adın, müqəddəs yerin tarixçəsini özündə yaşadan hekayətlər də yaranmışdır. Ağbabadan Vedibasara, Lorudan Zəngəzur, Göyçədən Zəngibasarə qədər olan ərazidə sıx yaşamış əhali tarixi kökləri çox qədimlərə gedən memarlıq, sənətkarlıq nümunələri ərsəyə gətirmişdir.

Qərbi Azərbaycanın ərazisində olan abidə adlarının əksəriyyəti özünün orijinallığı, eyni zamanda, türk mənşəli semantikasına ilə seçilir. Bu bölgənin sakinlərinin mifik görüşləri, onların yaratdıqları şifahi xalq ədəbiyyatı, o cümlədən nağıl qəhrəmanları özünü obrazlı şəkildə cəmlərində, xüsusən də xalçaçılıq sənətində büruzə vermişdir. Nuhun gəmisinə haqqında olan əfsanənin Gəmiqaya və Naxçıvanla bağlılığına diqqət yetirilsə, aydın olar ki, bu ərazilərin demək olar ki, hər vilayətində, hər kəndində həmin rəvayətlə əlaqədar olan toponim və et-

notoponimlər vardır.

Ağrıdağı və Ağrıdağın vadisi Vad bütünün adından götürülmüş Vədi, Gögər, Erbi, Zəngi, Gərnə, Qamər, Artaş, Saklarla bağlı bu kimi yer adları qədim türk tayfalarının adlarındandır. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında da əksər yer və tayfa adlarının izləri Qərbi Azərbaycandır. İrəvan folklorunda zaman Nuh ayyamından başlayır. Bu bölgənin folklor nümunələrində adına ən çox rast gəlinən məkan Ağrıdağıdır. İrəvan miflərində sakral element kimi ilk məkan Ağrıdağı, ilk zaman isə Nuh ayyamıdır.

İrəvan folklorunda xalqın dağla bağlı mifoloji görüşləri ilə birləşmiş Ağrıdağı obrazı bu bölgədə yaşayanların təsəvvüründəki dünya modelinin sakral mərkəzi kimi semantik yoxsuz malikdir. Bu ərazidə yaşayan xalqın dəyərlər sistemində torpaq, dağ bir simvola çevrilərək, təkcə yaşayış məskəni kimi deyil, eyni zamanda, dünyaya çıxış obrazı kimi folklorlarda təcəssümünü tapmışdır.

Qədim türklərin epik nümunələrində Örgənəkön, Altay, Altuntuğ, Altunqan və müqəddəs sayılan digər dağ adları kimi Ağrıdağı və Ələyöz Alagöz dağı da obraz kimi öz ifadəsini tapmışdır. Bu bölgədə yaranan mif, əfsanə və nağıllarda dağıjdaha obrazı ilə assosiasiya olunur. Hunların, bulqarların mifik görüşlərində dağın ruhu əjdaha obrazı ilə təsvir edilir.

Bölgənin dağlıq ərazidə yerləşməsi isə buranın həm də müdafiə, qorunma təmsali kimi də folklorlarda özünə

yer tutmasına zəmin yaradır. Yağı bu ellərə ayaq basanda insanların dağa xitabən söylədikləri ağız ədəbiyyatında əsas motivlərdən biri də xeyirlə şərin mübarizəsidir. Müqəddəs yerlərdən, gerçək tarixi şəxsiyyətlərdən bəhs edən rəvayətlər, dastanlar buradakı əhalinin ümumi türk inancından bəhrələndiyini, o cümlədən bu dünyagörüşün bölgə üçün hakim olduğunu göstərir.

İrəvan şəhəri, Vedibasara, Zəngəzur, Dərələyəz, Ağbaba, Şərəyel, Loru, Pəmbək, Göyçə, Qaraqoyunlu, Şəmşəddin kimi bölgələr Qərbi Azərbaycanın tərkib hissəsi olmaqla bərabər, digər mahallarla da sıx əlaqədə olmuşdur. Böyük ticarət yollarının üzərində olan bu bölgəni Osmanlı dövləti ilə, şimali və cənubi Azərbaycanla, Borçalı mahalı ilə ayırılmaz tellər bağlamışdır. Şəmşəddin, Qaraqoyunlu və Göyçə mahallarında yaşayan türklərin adət-ənənə, məişət baxımından, Gəncəbasarın yerli əhalisi ilə demək olar ki, eyni olması tarixi faktır.

Tarixən Qarabağ xanlığının tərkib hissəsi olan Zəngəzur mahalı adətətinə, məişətinə görə Qarabağ türkləri ilə eynilik təşkil etmişdir. Bu ərazinin qərb hissəsi Anadolu türkləri ilə qaynaq-bənzərmiş, onlarla sıx əlaqədə olmuşdur. İrəvan, Zəngibasar kimi ərazilərin Güney Azərbaycanın Təbriz, Xoy, Maku kimi şəhərləri ilə bağlılığı, əlaqələri də bir faktır. Bu istər şivələrdə, istərsə də sənətkarlıq nümunələrində, adətlərdə özünü qəbəriq şəkildə göstərir. Zəngin mədəni irsi, folkloru, ədəbiyyatı və musiqisi ilə seçilən bu bölgə bütöv Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ayrı-ayrı bölgələrin keçdiyi tarix, mədəni irs, toponimlər də onun ümumi Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti ilə birbaşa bağlılığını göstərir.

Rəngarəng və zəngin təbiətə malik olan Qərbi Azərbaycan, əsasən, dağlıq və dağətəyi bölgə hesab olunur. Bol sulu çaylar, çəmənliklər bu ərazini xüsusilə heyvandarlıq üçün yararlı etmişdir. Altı iqlim zolağı bu bölgəyə xüsusi rəng və çalar verir. Vədi və Qəmərli, Əştərək bölgələri zəngin bağları, üzümlükləri, Mehri ərazisi subtropik meyvələr ilə seçildisə, qalan ərazilər daha çox alp çəmənlikləri və dağ bitkiləri ilə məşhurdur.

Əsasən, palıd, vələs, çinar, armud, alma, giləs, qoz, zoğal və alça ağacları ilə zəngin olan meşə örtükləri ilə yanaşı, bu yurd yerinin çöllərində yovşan, rəngarəng bitkilər, qayalarında isə cürbəcür kollar bitirdi.

Relyefin mürəkkəb və çoxcəhətli olması onun bitki alimini də təkrarsız edirdi. Yüksək dağ və rəngarəng güllər, çiçəklərlə min bir rəngə çalan alp çəmənlikləri özlüyündə, sanki böyük bir xalça təmsali idi. Bu amillər istər heyvandarlığın, xüsusilə də qoyunçuluğun inkişafını, istərsə də təbii boyaların alınmasını şərtləndirirdi.

Bu ərazidə yaşayan azərbaycanlıların məişətində xalça və xalça məmulatları əsas yer tutur. Qərbi Azərbaycanda müxtəlif ölçülü xalçalarla, kilimlərlə bərabər, namazlıqlar, çullar və digər toxunma məmulatları da var idi. Zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermiş, onun rəng kompozisiyasının həllinə çox-

çəşidli boyalar bəxş etmişdir.

Al-ıvan boyalar bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Xalçaların naxış-kompozisiya seçimində də yerli əhalinin təsəvvürü, mifik görüşləri, inancları mühüm yer tutmuş, onların ifadəsi xalçalarda öz əksini tapmışdır.

Mifoloji quşlar, heyvanlar, həmçinin dünyaya yamaşma tərzindən irəli gələn semantik elementlər bu bölgənin xalçaları üçün spesifik idi. Azərbaycanın müxtəlif xalçaçılıq məktəbləri ilə sıx əlaqəsi duyulan İrəvan xalçalarının bu ərazidə yaşayan insanların əsas düşüncə və hislərinin müstəvisi kimi çıxış etdiyini söyləmək olar.

İrəvan xanlığı və onun bölgələrinin Azərbaycan xanlıqları, eləcə də bir çox xarici ölkələrlə geniş ticari əlaqəsi olmuşdur. 1782-ci ildə İrəvanda olan rusiyalı Reyneks buranın pambıq parça, ipək, yazlıq buğda, şarbla bol olduğunu söyləmişdir. Burada, həmçinin çəltik istehsalı, küncüt, kətan əkilib-becərilirdi.

İşopen İrəvanda olarkən xanlığın ərazisində gördüyü toxmaçılıqların sayını ipəkçiliyin geniş yayılması ilə əlaqələndirir. İrəvan ərazisi meyvə və üzüm bağları, müxtəlif növ bağ-bostan bitkiləri, tərəvəz məhsulları ilə məşhur idi. Dövrün mənbələrində 1782-ci ilin martında

bayazitli İsak Paşanın xahişi ilə İrəvandan Bayazitə yeddi min dinar, iki abbası dəyərində qara qarpız, göy qarpız, mürşəqulu, xiyar, sürahi, reyhan, xına tozu, badımcan və s. toxumların göndərilməsi haqqında danışıqlar.

Üçkilə məbədinin məxaric dəftərində qeyd edilmiş toxum adlarının hamısı Azərbaycan türkcəsindədir. Dövrün mənbələrində bu toxumların adlarının Azərbaycan türkcəsində yazılması, bu torpaqda qədim dövrlərdən elə Azərbaycan türklərinin yaşadığını, onların oturaq təsərrüfatla, xüsusilə də əkinçilik və kənd təsərrüfatının digər sahələri ilə məşğul olduğunu, ermənilərin isə bu bölgəyə sonradan gəldiyini bir daha sübut edir.

Ağrı vadisində Azərbaycanın digər bölgələri üçün səciyyəvi olan yaylaq, qışlaq maldarlığı inkişaf etmişdi. Qırxbulaq, Göyçə, Aparan, Dərəçiçək, Gornibasar, Vedibasar, Talın mahallarındakı otlaqlar heyvandarlıq üçün müntəb şərait yaradırdı. O dövrün mənbələrinin birində İrəvana Təbrizdən çoxlu karvanların gəlməsinə dair məlumat verilir.

İrəvandan Tiflisə, Ərzuruma, Axalsıxa, Qarsa pambıq, Təbriz, Xoy, Bayazitə düyü, buğda, arpa və duz aparılırdı. İrəvan bölgəsinin yolların kəşməsinə yerləşməsi çoxlu sayda körpülərin, karvansaraların, zərb-xanaların və bazarların olmasına rəvac verirdi. Ticarət yollarından biri Hindistan, Mərkəzi Asiya və İrani Təbriz və Naxçıvan vasitəsilə İrəvan xanlığına bağlayan karvan yolu idi.

Bu yola Ərzurum yolu və ya Bəzircan yolu da deyirdilər. İrəvandan Ərzuruma gedən digər karvan yolu Aparan və Alagöz dağının şimal ətəyindən keçib Qarsa, oradan da Həsənqalaya yetişir, sonda ana xəttə qovuşurdu. İrəvandan Tiflisə gedən karvan yolu Üçkilə, Sərdarabad, Hamamlı, Calaloğlu və Şulaverdən də keçirdi. XVII əsrdə fransız səyyahı J.Şarden bu yolun uzunluğunun İrəvan-Ağstafa yolu qədər olduğunu yazırdı. J.Şarden bu yolun üstündə yerləşən yaşayış məntəqələrinin adını da qeyd etmişdir. İrəvandan Ağstafaya gedən yolda Bjni, Keşikənd, Dəlcan, Qaradaş, Məlikənd, Kərpükənd yaşayış məntəqələri yerləşirdi. İrəvan bu yolla Gəncə ilə əlaqə saxlayır, Şamaxıda isə Azərbaycanın Rusiyaya gedən əsas ticari yoluna bağlanırdı.

İrəvanın ərazisində olan mahallarda abidələr üzərində yazılar, qayaüstü təsvirlər, daşlara həkk olunmuş simvollar əhalinin həyat tərzindən, məişətindən xəbər verir. Azərbaycanın digər bölgələrindəki abidələrə kifayət qədər oxşar olan bu nümunələrdə türk-oğuz boylarının damğaları, bəzən isə adları dəqiqliklə təsvir edilmişdir. Zəngəzur bölgəsində - Qarakilsədə eramızdan əvvəl II əsrdə aid olan tikili qalıqları qoşundaş kimi tanınırdı ki, bu da qədim türklərin bir çox yaşayış məskənlərində rast gəlinən abidələrinə bənzəyirdi.

Zəngəzurun Urud kəndindəki Babək qalası, kurqanlar, qədim körpü, qəbirüstü abidələr, qoç heykəlləri, Ağdu kəndindəki VII yüzilliyə aid olan türk ornament-

ləri ilə bəzədilmiş 9 metr hündürlüyündə olan qəbirüstü abidə, Qırmızıtopədə Qalə divarlarının qalıqları, Göygölü sahilində Kolagirən qalasının xarabalıqlarında mixi yazılar, qarqarlar məxsus Gərnı qalası və onun xüsusi xəttatlıqla işlənmiş naxışlar və ornamentləri, Üçkilə ərazisində IV yüzilliyə aid tikililər abidə, mixi yazılarla zəngin olan Göy mələkləri məbədi, Qalıncə, Anaqala, Qanlıca, Keçorus, Goş, Qıpçaq ocağı, Ərgəz piri və sayısız-hesabsız digər abidələr bu yurd yerinin qədimliyindən xəbər verir.

İrəvan xanlığından da əvvəlki dövrlərdən başlayaraq burada dekorativ tətbiqi sənət sahələri arasında xalçaçılıq xüsusi yer tutmuşdur. Naxış kompozisiyasına görə Qazax, Qarabağ və Təbriz xalçaçılıq məktəblərinə daha yaxın olan İrəvan xalçaçılıq məktəbinin nümunələri zaman-zaman xarici ölkələrə daşınmış, erməni kolleksiyacılarının xərvinə çevrilmişdir.

Bu gün erməni xalçası kimi təqdim edilən bu incilər Azərbaycanlı ilmə ustaları tərəfindən toxunmuşdur. Xalça, kilim, palaz, şəddə, eləcə də digər toxuculuq məmulatlarının meydana gəlməsi tarixən qoyunçuluqla məşğul olmayan ermənilər üçün xarakterik deyildi.

Xalq yaradıcılığının geniş yayılmış növlərindən biri də tikmədir. İrəvan xanlığına məxsus olan bədii tikmə nümunələrindən ikisi hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılır. 1827-ci ildə ruslar İrəvan şəhərini zəbt edərkən qənimət kimi götürüdükləri İrəvan xanlığının bayraqları bədii tikmə sənətinin nadir nümunələrindən hesab olunur.

Tarixi faktlar təsdiqləyir ki, vaxtilə İrəvanın düz mərkəzində yerləşən Şiləci məhəlləsində boyaq bitkilərindən al-olvan rənglər alınmış, bəzən naxışlı parçalar istehsal edilmişdir.

Qərbi Azərbaycanın Loru, Pəmbək, Şəmsəddin, Aparan, Talın, Əştərək, Ərzin, Axtı, Qırmızı kənd, Barsarkeçər, Kəvər, Sərdarabad, Üçkilə, Dərələyəz, Vedı, Qəmərli, Zəngibasar, Soylan kimi bölgələri olduqca müxtəlif və rəngarəng xalçaları ilə seçilirdi. Ümumilikdə, Qərbi Azərbaycanın ərazisində yaşayan Azərbaycanlıların zəngin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folkloru qonşu xalqlara təsir göstərdiyi kimi, burada toxunan xalçalardan da yan keçməmişdir.

İrəvan xanlığının həyatında mühüm rol oynayan sənətkarlıq müxtəlif sahələri özündə ehtiva edirdi. Azərbaycanlıların ənənəvi sənətkarlıq sahələri olan toxuculuq və dulusçuluq bütün Qərbi Azərbaycan boyunca geniş yayılmışdı. Toxuculuq, o cümlədən xalça, palaz məmulatı istehsalı xüsusilə seçilirdi.

O dövrün səyyahları yerli əhalinin qoyun saxladığını və qoyun yunundan gözəl xalçalar, kiso, palaz, çul, qışda geyinmək üçün isti paltarlar, əlcək, corab toxuduğunu qeyd etmişlər. İ.Şopen hər ailədə toxuculuq dəzgahının olmasından xüsusi bəhs etmişdir. Toxuculuqla bağlı olan digər sənət sahəsi boyaqçılıq idi. Bu bölgədə qırmız (koşenil) adlanan boyaq maddəsi-

nin müxtəlif çalarlarından geniş istifadə olunurdu.

Bu boyaq maddəsi haqqında xüsusi tədqiqat aparın Rusiya Elmlər Akademiyasının akademikı Qammel İrəvan qırmızını keyfiyyətinə görə Meksika qırmızısı ilə müqayisə etmişdi. Bölgə həm də gön-dəri məmulatlarının istehsalı, sabun bişirmə, yağ çəkmə və duz istehsalı ilə məşhur idi.

Bölgənin tarixi kökləri, çox qədimə gedən xalçaları vaxtilə bütün dünyada məşhur olmuşdur. Kitabda top-

lanan xalçalar, əsasən, XIX-XX əsrləri əhatə edir. 1948-1953-cü il deportasiyası nəticəsində minlərlə insan öz torpağından çıxarılmış, başqa ərazilərə köçürülmüşdür.

Boşalan kəndlərdə təbii olaraq xalça ənənəsi də itib-batmışdır. Qərbi Azərbaycan ərazisində toxunan xalçaların tədqiqi üçün tarixi mahallar üzrə təhlil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I-VII cildlər. Bakı - 1998-2003.
2. A.Ə.Bayramov. Qədim oğuz ellərinin - Ağbaba, Şərəyal və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. Bakı - 1996.
3. B.Budaqov, Q.Qeybullayev. Ermənistanın Azərbaycan mənşəli toponimlərinin izahlı lüğəti. Bakı - 1998.
4. S.S.Dünyamalyeva. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi (bədi-etoqrafik tədqiqat). Bakı - 2002.
5. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı - 2009.
6. V.Muradov. Azərbaycan xalçaları. Bakı - 2008.
7. V.Muradov. Azərbaycan xalçaları. Qarabağ qrupu (Azərbaycan və ingilis dillərində). Bakı - 2010.
8. G.A.Bournoutian. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795- 1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persia. Costa Mesa, California and New York - 1992.
9. G.A.Bournoutian. The ethnic composition and the socio-economic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century. Transcaucasia Nationalism and Social change. The University of Michigan Press - 1996.
10. K.Beydilli. 1828-1929 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya köçürülən ermənilər. Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi. Cilt XIII, sayı 17. Ankara - 1988.
11. З.Буниятв. Азербайджан в VII-IX вв. Баку - 1965.

Summary

This article discusses the major developmental stages that Azerbaijan's historical-geographical Iravan district in western Azerbaijan (currently in the Republic of Armenia) has passed through since ancient times until the present and the historical and cultural monuments belonging to the various periods. The formation of the carpet weaving arts and the artistic features of carpet products were researched. On the basis of these studies, the role of Iravan carpets in the carpet weaving arts of Azerbaijan is identified and the significance of the Iravan School is highlighted. The characteristic features of the pile weave carpets woven in western Azerbaijan are revealed and different types and specific characteristics of flat weave carpets, including kilim, namazlyk, and chul are also reviewed in the article.

The Iravan district has historically been one of the major weaving centers of Azerbaijan. Therefore, carpets and carpet products held an important place in the daily lives of people. In light of these circumstances, Iravan carpets expressed the worldviews and aesthetic views of the population and their artistic values. This article emphasizes that the traditions of the Iravan carpet weaving school live on today.

Резюме

В статье рассматриваются основные этапы развития с древнейших времён по настоящее время историко-географического региона Азербайджана - Иреванского региона или Западного Азербайджана (современная Армянская Республика). - рассказывается об исторических и культурных памятниках того периода, исследуется становление и особенности ковроткацкого искусства этого региона. На основе проведённых исследований, определена роль Иреванских ковров в ковроткачестве Азербайджана и обосновывается необходимость выделения их в отдельную школу. Здесь отмечаются характерные особенности ворсовых ковров, которые были сотканы в Западном Азербайджане, анализируются своеобразия разных типов безворсовых ковров, типа килим, намазлык (мольельные коврик), попона и др.

Поскольку исторически Иреванский регион являлся одним из основных центров ковроткачества Азербайджана, ковры и ковровые изделия занимали особое место в быту населения. Вместе с этим Иреванские ковры, являющиеся образцами искусства, выражали мировоззрение населения и их эстетические взгляды. В статье особо отмечается, что традиции Иреванской ковроткацкой школы существуют по сей день.